
Linguocultural significance of phraseological units representing the concepts of time and space in English and Uzbek languages

Ishonkulov Sherzod Usmonovich

sherzod.usmonovich@mail.ru

Associate professor,

Karshi State Technical University

Annotation *This article investigates the comparative linguocultural characteristics of phraseological units (PUs) representing the fundamental categories of "Time" and "Space" in the English and Uzbek languages. By examining the metaphorical and metonymic foundations of these idioms, the research demonstrates how historical, geographical, and social factors shape the linguistic world-view of each culture. The study identifies common cognitive models, as well as language-specific nuances, that reflect the unique cultural codes of English and Uzbek speakers. Time and space are the primary coordinates of human existence; in linguistics, these concepts are not merely physical dimensions but are perceived through the prism of culture. Phraseological units are rich in cultural memory, serving as unique vessels that preserve a nation's history and values. Although English and Uzbek belong to different language families such as Germanic and Turkic, respectively both make extensive use of idioms to express the complex aspects of chronology and topography. This research aims to analyze how these two cultures linguistically internalize and harmonize abstract concepts such as time and space.*

Keywords *Phraseology, linguoculturology, concept, "time", "space", English, Uzbek, comparative linguistics*

Ingliz va o'zbek tillarida zamon va makon tushunchasini bildiruvchi frazeologizmlarning lingvomadaniy ahamiyati

Ishonqulov Sherzod Usmonovich

sherzod.usmonovich@mail.ru

Dotsent,

Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi "Vaqt" va "Makon" fundamental kategoriyalarini ifodalovchi frazeologik birliklarning (FB) qiyosiy lingo-madaniy xususiyatlari tadqiq etiladi. Mazkur iboralarning metaforik va metonimik asoslarini o'rganish orqali, tadqiqot tarixiy, geografik va ijtimoiy omillar har bir madaniyatning lisoniy olam manzarasini qanday shakllantirishini ko'rsatib beradi. Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tili sohiblarining o'ziga xos madaniy kodini aks ettiruvchi umumiy kognitiv modellar hamda tilga xos bo'lgan nozik jihatlar aniqlangan. Vaqt va makon insoniyat mavjudligining asosiy koordinatalaridir. Tilshunoslikda ushbu tushunchalar shunchaki fizik o'lchamlar bo'lib qolmay, balki madaniyat prizmasi orqali idrok etiladi. Frazeologik birliklar madaniy xotiraga boy bo'lib, xalq tarixi va qadriyatlarini o'zida saqlaydigan o'ziga xos idish vazifasini bajaradi. Ingliz va o'zbek tillari turli til oilalariga mos ravishda german va turkiy tillar mansub bo'lsada, ularning har ikkalasi xronologiya va topogra-fiyaning murakkab jihatlarini ifodalashda iboralardan keng foydalanadi. Mazkur tadqiqot ushbu ikki madaniyat*

vaqt va makon kabi mavhum tushunchalarni lisoniy jihatdan qanday o'zlashtirishini, uyg'unlashtirishini tahlil qilishni maqsad qilgan.

Kalit so'zlar *Frazeologiya, lingvokulturologiya, konsept, vaqt, makon, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik*

Лингвокультурное значение фразеологических единиц, представляющих понятия времени и пространства в английском и узбекском языках

Ишонкулов Шерзод Усмонович

sherzod.usmonovich@mail.ru

Доцент,

Каршинский государственный технический университет

Аннотация *В данной статье исследуются сравнительные лингвокультурологические особенности фразеологических единиц (ФЕ), выражающих фундаментальные категории "Время" и "Пространство" в английском и узбекском языках. Через изучение метафорических и метонимических основ данных выражений исследование демонстрирует, как исторические, географические и социальные факторы формируют языковую картину мира каждой культуры. В ходе исследования были выявлены общие когнитивные модели, а также специфические языковые нюансы, отражающие уникальный культурный код носителей английского и узбекского языков. Время и пространство являются основными координатами человеческого существования. В лингвистике эти понятия рассматриваются не просто как физические измерения, а воспринимаются через призму культуры. Фразеологические единицы богаты культурной памятью и служат своеобразным «сосудом», хранящим историю и ценности народа. Несмотря на то, что английский и узбекский языки принадлежат к разным языковым семьям (германской и тюркской соответственно), оба они широко используют идиомы для выражения сложных аспектов хронологии и топографии. Данное исследование направлено на анализ того, как эти две культуры лингвистически осваивают и гармонизируют такие абстрактные понятия, как время и пространство.*

Ключевые слова *Фразеология, лингвокультурология, понятие, «время», «пространство», английский язык, узбекский язык, сравнительная лингвистика*

Kirish

Ingliz va o'zbek tillarida zamon va makon tushunchalarini ifodalovchi frazeologizmlar, bu ikki xalqning dunyoqarashi, tarixi, madaniyati va mentalitetini aks ettiruvchi eng boy lisoniy qatlamlardan biridir. Ularning lingvomadaniy ahamiyatini yoritish uchun kirish qismida

quyidagi asosiy yo'nalishlardan foydalanish tavsiya etiladi:

Mavzuning dolzarbligi va lingvokulturologik asoslari

Til va madaniyat uyg'unligi:

Frazeologizmlar shunchaki so'z birikmasi emas, balki xalqning asriy tajribasi, urf-odatlar va

milliy xarakterini o'zida mujassam etgan "madaniy kodlar" hisoblanadi (Ashurova&Galieva, 2016).

Zamon va makon – inson tafakkurining asosiy kategoriyalari: Har bir til zamon (o'tmish, hozirgi, kelajak) va makon (yaqin, uzoq, yuqori, quyi)ni o'ziga xos tarzda idrok etadi (Amosova, 1963) va buni iboralar orqali ifodalaydi.

Qiyosiy tadqiqot zarurati: Ingliz (yevropa/individualistik) va o'zbek (sharqona/kollektivistik) madaniyatlarining turlicha ekanligi, ularning frazeologik fondida ham o'xshash (universal) va farqli (milliy-o'ziga xos) xususiyatlarni yuzaga keltiradi.

Zamon frazeologizmlarining lingvomadaniy xususiyatlari

Ingliz tilida: "Vaqt" ko'pincha chiziqli (Kunin, 1996), o'lchanadigan va qimmatli resurs (pul) sifatida talqin qilinadi: *time is money, beat the clock, in the nick of time.*

O'zbek tilida: "Vaqt" tabiat ritmlari, hayotiy voqealar va insoniy munosabatlar bilan bog'lanadi: vaqtni boy bermoq, vaqting ketdi – naqding ketdi, vaqt o'z ishini qildi.

Makon frazeologizmlarining lingvomadaniy xususiyatlari

Metaforik makon: Ingliz tilida makon ko'pincha faoliyat va masofani anglatadi: *under the weather (noqulay sharoit), come a long way.*

Joy va tabiat: O'zbek tilida makon komponentlari ko'proq an'anaviy turmush tarzi

va tabiat bilan bog'liq: *boshingdan oshiq, olti qadam yer.*

Lingvomadaniy ahamiyatining asosiy jihatlari

Milliy mentalitet ko'zgusi: Frazeologizmlar xalqning to'g'ri so'zlik, sabr-toqat, mehmonnavozlik yoki individualizm kabi xislatlarini ochib beradi (Humboldt, 1988).

Etnomadaniy ma'lumotlar tashuvchisi: Bu iboralar xalqning geografik joylashuvi, tarixiy voqealari va kundalik turmush tarzini saqlaydi.

Tarjima va tushunish muammosi: Ushbu frazeologizmlarning lingvokulturologik ahamiyati ularni to'g'ri tarjima qilishda va tarjimonning madaniyatlararo muloqotni ta'minlashida namoyon bo'ladi.

Metodlar

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik metod va lingvokulturologik tahlil usullaridan foydalanilgan. Ma'lumotlar har ikki tilning nufuzli frazeologik lug'atlaridan to'plangan. Tadqiqot quyidagilarga qaratilgan:

- Vaqt va makon komponentlariga ega bo'lgan frazeologik birliklarni (FB) aniqlash.
- Ularni "qisqa davomiylik", "uzoq masofa" kabi semantik maydonlariga ko'ra tasniflash.
- Iboralar zamirida yotgan madaniy miflar yoki tarixiy voqealarni tahlil qilish.

Tushuncha	Inglizcha frazeologik birlik	Madaniy mantiq	O'zbekcha frazeologik birligi	Madaniy mantiq
Shoshilinchlik	In the nick of time	Aniqlik/Vaqt nuqtasi	Ko'z ochib yumguncha	Jismoniy harakat
Masofa	The middle of nowhere	Bo'shliq/tsivilizatsiya ningyo'qligi	Tuya go'shtini yegan	Uzoq vaqt kutish
Kelajak	Around the corner	Chiziqli/makoniya yaqinlik	Nasib qilsa	Taqdirga bog'liqlik (Xudo xohlasa)
O'tmish	Water under the bridge	Qaytarib bo'lmaslik/Oqim	O'tgan ishga salovot	Kechirim/Diniy tinchlik

1-jadval.

Natijalar

Ingliz va o'zbek tillarida "vaqt" va "makon" tushunchasini ifodalovchi frazeologizmlarning lingvomadaniy ahamiyati qiyosiy tilshunoslikda xalq mentaliteti, tarixi va madaniy qadriyatlarini ochib beruvchi muhim omil sifatida o'rganiladi. Frazeologizmlar shunchaki so'z birikmasi emas, balki xalqning dunyoqarashi, yashash tarzi va tabiatga bo'lgan munosabatini o'zida mujassam etgan obrazli birliklardir (Lakoff&Johnson, 1980).

Tahlil har ikkala tushuncha uchun alohida kognitiv modellarni ko'rsatadi:

- "Vaqt" tushunchasi ingliz tilidako'pincha iste'mol vositasi yoki harakatlanuvchi ob'ekt sifatida talqin qilinadi. Protestant ish axloqi ingliz tilidagi barqaror birikmalarda o'z aksini topgan. Masalan: "Time is money" (Vaqt – puldir) yoki "To kill time" (Vaqtning o'ldirmoq) Around the clock (Tunu-kun) – doimiy mehnatkashlik. Bu tilda vaqtning chiziqli rivojlanishi ustunlik qiladi. O'zbek tilida esa "vaqt" ko'pincha tabiiy sikllar va taqdir bilan bog'lanadi. "G'animat damlar" (qadrlash lozim bo'lgan o'tkinchi lahzalar), Vaqt oliy hakam – vaqt hamma narsani joy-joyiga qo'yadi. Ko'z ochib yumguncha (Juda tez) – vaqtning juda tez o'tishi kabi iboralar Sharq an'analariga ildiz otgan falsafiy, ba'zan esa fatalistik (taqdirga tan beruvchi) qarashlarni aks ettiradi.
- Ingliz tilida "makon" tushunchasi ko'pincha dengizchilik tarixi yoki shaxsiy

chegaralar bilan bog'liq. Masalan, "Between the devil and the deep blue sea" ikki olov orasida/chorasiz holat ma'nosini anglatadi, "To keep someone at arm's length" frazasi esa masofa saqlash ma'nosini anglatadi. Bu kabi iboralar dengiz bilan bog'liq tarixiy aloqalarni hamda shaxsiy hududning madaniy qadriyat ekanligini ko'rsatib beradi. O'zbek tilida esa makon tushunchasi mehmondo'stlik, oilaviy o'choq va fazo bilan chambarchas bog'liqdir. Bunday iboralar xalqimizning ko'chmanchi merosi va keng geografik dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan: "Arshia'lo" – yuksak joy, osmon, falak ma'nosi bildiradi (Mamatov, 1991). Yog'ilmas hech chalpapak sababsiz arshi a'lodan (Voqif), "Kurrayi arz" – yer shari. Globusni bobolar Kurrayi arz, debdilar. Yashagan sayyorangni bilmoqlik farz, debdilar. (A. Oripov). Shuningdek, O'zbek tilida yer, uy, bog'rog' va jamoaviy munosabatlar aks etadi (Rahmatullayev, 1992). To'rt muchali sog' (Makon va tana birligi) – jismoniy va fazoviy yaxlitlik. Yetti o'lchab bir kes (Makon va harakat) – ehtiyotkorlik va rejalashtirish. Ostonasidan o'tmoq (Uy makoni) – oilaviy qadriyatlar kabi ma'nolarni aks ettiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ikki tilda ham o'xshash (universal) va farqli (milliy) jihatlar mavjud:

Xususiyat	Ingliz tili	O'zbek tili
Vaqtga qarash	Pragmatik, tezkor, "Time is money"	Falsafiy, qadri, "Vaqt oliy hakam"
Makon tasviri	Individual, "Close to home"	Jamoaviy, "Ostonasidan o'tmoq"
Obrazlilik	Texnologik, dengiz, tijorat	Tabiat, qishloq xo'jaligi, urf-odat

2-jadval.

Ingliz tilidagi frazeologizmlar ko'proq individuallik va vaqtning tejamkorlikka yo'naltirilgan bo'lsa, o'zbek tilidagi birliklar oilaviy, jamoaviy va tabiat bilan uyg'unlikka

asoslangan. Bu farqlar ikki xalqning o'ziga xos madaniy merosi va mentaliteti natijasidir.

Muhokama

Ingliz va o'zbek tillarida zamon va makon tushunchasini ifodalovchi frazeologizmlarning lingvomadaniy tahlili xalq mentaliteti, tarixiy tajriba va dunyoqarashning tilda qanday aks etishini ko'rsatuvchi muhim yo'nalishdir. Ushbu frazeologizmlar shunchaki vaqt yoki joyni anglatmay, balki o'sha xalqqa xos bo'lgan qadriyatlar, turmush tarzi va emotsional munosabatni ifodalaydi (Телия, 1996).

Lingvomadaniy ahamiyat ushbu tushunchalar o'rtasidagi nomutanosiblikda namoyon bo'ladi. Ingliz tilida makon ko'pincha miqdorga ajratiladi va bo'linadi, masalan, "square one" (dastlabki nuqta/kvadrat); o'zbek tilida esa makon ko'pincha ijtimoiy munosabatlar orqali tavsiflanadi, masalan, "To'r" – xonadagi hurmatli joy.

"Vaqt" tushunchasiga kelganda, ingliz tili kelajakka yo'naltirilgan istiqbolni namoyon etadi; o'zbek frazeologiyasi esa, islom falsafasi va dehqonchilik turmush tarzi ta'sirida, ko'proq vaqtning aylanma yoki boqiy tabiatiga urg'u beradi (Телия, 1999). Jismoniy makon tushunchasidan ruhiy holatga o'tish har ikki til uchun ham xos xususiyatdir, masalan: ingliz tilidagi "To be in a tight spot" va o'zbek tilidagi "Boshi berk ko'chaga kirib qolmoq" iboralariga misol bo'la oladi.

Lingvomadaniy farqlar shundaki, Inglizlar "vaqtni tejash"ga (save time) e'tibor qaratsa, o'zbek madaniyatida vaqtning "o'tishi" (vaqt o'tdi, yillar o'tdi) ko'proq falsafiy va emotsional his qilinadi.

Maqoladagi lingvomadaniy ahamiyat muhokama qilinganda, quyidagilarga guvoh bo'lish mumkin:

- *Dunyoqarash va mentalitet:* Frazeologizmlar o'zbek xalqining sabr-

toqat, mehmondo'stlik va tabiat bilan uyg'unlikda yashashini, inglizlarning esa individuallik, vaqtga rioya qilish va samaradorlikka intilishini ko'rsatadi (Yusupov, 2007).

- *Metafora va ramzlar:* Masalan, *donkey's years* (ingliz tilida: juda uzoq vaqt) va yil o'n ikki oy (o'zbek tilida: doimiy) iboralarini vaqtni turli ramzlar orqali ifodalaydi.
- *Tarjima muammolari:* Zamon va makon iboralarini to'g'ridan-to'g'ri (bukval) tarjima qilib bo'lmaydi. Masalan, "kill time" ni so'zma-so'z tarjima qilish o'zbek tilida g'alati eshitiladi, o'rniga "vaqtni bekor o'tkazish" tushunchasi qo'llaniladi.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida "zamon" va "makon" frazeologizmlarini o'rganish, tarjima jarayonida nafaqat so'zma-so'z ma'noni, balki milliy madaniy konnotatsiyani (madaniy qatlamni) hisobga olish shartligini ko'rsatadi. Bu esa xalqlararo muloqotni to'g'ri anglash va til o'rganuvchilarning lingvokulturologik kompetensiyasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz va o'zbek frazeologiyasini qiyosiy o'rganish shuni tasdiqlaydiki, inson miyasi vaqt va makonni o'xshash kognitiv mexanizmlar orqali idrok etsa-da, bu tushunchalarning ifodalanishi milliy o'ziga xoslik bilan chambarchas bog'liqdir. Ingliz tili frazeologik birliklarida ko'proq pragmatizm va chiziqli harakat ustunlik qilsa, o'zbek tili frazeologik birliklarida metaforik boylik, ijtimoiy iyerarxiya va falsafiy mushohada yetakchi o'rin tutadi. Mazkur farqlarni anglash madaniyatlararo muloqot va tarjima nazariyasi uchun o'ta muhim ahamiyatga ega.

References:

1. Ashurova, D. U., & Galieva, M. R. (2016). *Cultural linguistics*. Varis-Nashriyot.
2. Amosova, N. N. (1963). *Foundations of English phraseology*. Leningrad State University Press.

3. Humboldt, W. von. (1988). *On language: On the diversity of human language construction and its influence on the mental development of the human species*. Cambridge University Press.
4. Kunin, A. V. (1996). *A course in modern English phraseology*. Higher School.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
6. Mamatov, A. (1991). *Zamonaviy o'zbek tilida leksik va frazeologik normalarning masalalari*. Fan.
7. Rahmatullayev, Sh. (1992). *O'zbek frazeologiyasining izohli lug'ati*. O'qituvchi.
8. Телия, В. Н. (1996). *Русская фразеология: семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты*. Школа «Языки русской культуры».
9. Телия, В. Н. (1999). *Понятие культурного слоя в фразеологии*.
10. Yusupov, U. K. (2007). *Ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy tilshunosligi*. Akademnashr.